

SODDA YASAMA OTLARNING SINTAKSISI

Jumayeva Moxinur Dilmurodjon qizi

Magistaratura Lingvistika (ingliz tili) 2 bosqich

Iskandarova Sharifa

Ilmiy rahbar

Farg'ona davlat universiteti

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-yanvar 2023 yil

Ma'qullandi: 04-fevral 2023 yil

Nashr qilindi: 07-fevral 2023 yil

KEY WORDS

morfologiya, so'z turkumi, yasama ot, metod.

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek grammatikasida soda yasama otlarning sintaksisini o'rganish masalalari muhokama etiladi.

Ma'lumki, tilning lug'at tarkibi yasama so'zlar, shevalardan so'z olish (ichki tomondan), boshqa tillardan so'z qabul qilish (tashqi tomondan) orqali kengayib boradi. Demak, so'z yasalishi lug'atni boyituvchi manbalardan biri sanaladi. Mustaqil so'z turkumlarining deyarli hammasida (son turkumidan boshqa) yasalish jarayoni kechadi. Bu turkumlar orasida yasama otlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Ot turkumi o'rta maktabning 6-sinfida o'tilib, o'quv soatlarining katta qismi bu turkumga ajratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hamma mutaxassislar e'tirof etganidek, otlar uch xil yo'l bilan yasaladi: 1. Affiksatsiya usuli, 2. Kompozitsiya usuli, 3. Abbrevatura usuli. Bu usullarda yasalgan so'zlar o'quvchi so'z boyligini oshiradi, nutq ravonligiga xizmat qiladi.

Ot so'z turkumini o'rganishdan ko'zlangan asosiy maqsad – o'quvchilarning bu so'z turkumiga kiruvchi so'zlarni to'g'ri yoza olishi, talaffuz qila olishi, va har bir so'zning lug'aviy ma'nosini bilgani holda ularni nutqda to'g'ri hamda o'rinli qo'llay olishiga erishiladi [1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Ot so'z turkumida grammatik kategoriyalar unchalik ko'p bo'lmasa-da, unga mansub so'zlar (otlar) leksikamizda salmoqli o'rin egallaydi. Bunday leksemalarning ko'pchiligi yasama ot (so'z)lardir.

Maktabda yuqorida sanalgan usullar bo'yicha yasalgan otlar o'rganiladi. Bulardan affiksatsiya usuli bilan ot yasalish kengroq o'tiladi. Chunki affiksatsiya usuli bilan otlarning ko'pgina ma'no guruhlari yasaladi: shaxs otlari, narsa-qurol otlari, o'rin-joy otlari kabi. Biz bu o'rinda yasama otlarning karakterlitomonlarigagina to'xtalamiz.

Bu mavzuga o'quvchilarni qiziqtirish maqsadida ushbu turkumga oid qiziqarli ma'lumotlar berib borish ahamiyatlidir [2].

1. Chunonchi, so'z turkumlari ichida faqat ot turkumigina o'zidan (otdan) ot yasaydi. Masalan, ishchi, temirchi, sinfdosh, tilshunos kabi. Shuningdek, boshqa so'z turkumlaridan ham otlar yasaladi: turtki, tepki, ochqich, sochiq kabi. Ot turkumiga mansub

so'zlardan ot yasaliş (beton+chi, kasb+dosh) ichki yasaliş deyiladi. Boshqa turkumdan (otdan boshqa turkumdan) ot yasash tashqi yasaliş deyiladi (tugma, suzma). Demak, so'z yasovchi affiks so'z turkumini o'zgartirsa, (masalan, fe'ldan ot yasalsa) tashqi yasaliş sanaladi. Agarda tashqi yasovchi bilan ichki yasovchi qator kelsa, avval tashqi yasovchi keyin ichki yasovchi qo'shiladi. Masalan, beza+k+chi (beza fe'ldan -k affiksi yordamida holat oti, unga shaxs oti yasovchi -chi affiksi qo'shilib shaxs oti yasalmogda.), kura+k+chi bunga ham shuni aytish mumkin, kiy+im+lik kiy undosh bilan tugagan, -im affiksi qo'shilib, narsa-buyum oti yasaliş, undan -lik vositasida mavhum ot yasalgan. Demak, avval ot bo'lmagan so'zlardan ot yasaliş, ulardan ot hosil bo'lmoqda. Bu kabi ma'lumotlar, birinchidan, o'quvchilar qiziqishini orttiradi, ikkinchidan, xotirasida uzoq saqlanadi, uchinchidan, bu yasamalar yordamida o'quvchilar so'z boyligi oshadi.

2. Otlar ifodalagan narsa-buyumlarning (ushlash, ko'rish, sanash, o'lchashligi) aniqligi yoki mavhumligi asosida ikki guruhga ajratiladi: aniq otlar, mavhum otlar. O'quvchilarga avval aniq otlar haqida ma'lumot beriladi. Shundan so'ng unga qiyosan mavhum otlar tushuntirilsa, ularning xotirasida uzoq saqlanadi. Chunki, ularni bir-biriga qiyoslash, albatta, birini ikkinchisi orqali xotirasiga keltiradi.

Nutqimida mavhum tushunchalarni anglatuvchi tub so'zlar (uyqu, vatan, vijdon) bilan birga yasama so'zlar ham mavjud. Yasama mavhum otlar -lik morfemasi vositasida yasaliş: ona+lik, yolg'iz+lik [4].

Aniq va mavhum otlar haqida yetarli ma'lumot berilgach, bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash maqsadida aniq otlardan mavhum otlar yasash topshirig'i beriladi. Masalan, talabalik, o'quvchilik, bolalik, zargarlik, bog'bonlik kabi. Shuningdek, buning aksi mavhum otlardan aniq otlar yasash: shirin+lik, kunda+lik, dars+lik, yo'q+lik kabi. Bu topshiriqlar musobaqa tarzida bajarilishi ham mumkin. Bu metodda o'quvchilar, birinchidan, aniq va mavhum otlarni aniqlay olish imkoniyatiga ega bo'lsa, ikkinchidan, o'quvchilarning so'z boyligi ortadi. O'quvchilar bilimini tekshirish maqsadida shunday savol bilan murojaat qilish mumkin.

-lik affiksi yordamida faqat mavhum otlar yasaladimi?

- geografik nomlarga -lik affiksi qo'shilganda qanday ma'no anglatadi?

3. Ma'lumki, analitik yo'l (usul) bilan qo'shma va qisqartma otlar yasaliş. Mantiqan qaralganda ular ikkalasi ham bir hodisa, ya'ni, so'zlarning qo'shilishi natijasida boshqa tushunchani ifodalovchi yangi so'z hosil bo'ladi. Lekin grammatika so'zning ma'nosidan tashqari shakli bilan ham ish ko'radi. Demak, bunda ikki hodisa: qo'shma va qisqartma so'zlar hosil bo'ladi.

XULOSA VA MUNOZARA

Bu o'rinda e'tiborni tortadigan tomoni, bizningcha, qisqartma so'zlar va ayrim so'zlarning birikuvidir. Qisqartma so'zlarning ma'nosi va qo'shma so'zlardan farqli tomonini aniqlash maqsadida o'quvchilarga bir qator muammoli savollar bilan murojaat qilinsa, ularni mustaqil fikrlashga undaydi [5]:

- Qisqartma so'zlar so'z (ot) yasalişimi?

- Har qanday qisqartma so'z sanaladimi?

- Quyidagi qisqartmalarga fikr bildiring: JDPI, O'zMU, BMT, H.O (Hamid Olimjon), G'.G' (G'afur G'ulom) va boshqalar kabi.

-Orol dengizi, Jizzax shahri, G'allaorol tumani kabi birikuvlar nima deyiladi?

-Abdulla Qodiriy, Botir Jabborovich, Shaxnoza kabi birikuvlar qandaynomlanadi? kabi.

Yasama so'zlar, xususan, yasama otlar o'quvchilar so'z boyligini oshiruvchi vosita sanaladi. O'quvchi nutqining yaxshi, ravon, aniq va ta'sirchan bo'lishi uning so'z boyligiga bog'liq. Ular leksikasida mavjud bo'lgan so'zlarni taqqoslab, qiyoslab ishlatish jarayonida ta'sirchan nutqi shakllanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili, "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent. 2010, 175-187 betlar.
2. O'zbek tili grammatikasi, I-tom, "Fan" nashriyoti, Toshkent. 2015.
3. A.G'ulomov, H. Ne'matov. Ona tili ta'limi mazmuni, "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent. 2015
4. A. G'ulomov va boshqalar. O'zbek tilining morfem lug'ati, "O'qituvchi " nashriyoti, Toshkent. 2017
5. T. Almamatov va boshqalar. O'zbek tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent. 2013

**INNOVATIVE
ACADEMY**